

SÁNTA FERENC *ÉJSZAKA* CÍMŰ DRÁMÁJA SZÖVEGKÖNYVEINEK GENETIKUS FELDOLGOZÁSA¹

FEKETE SÁNDOR

Sánta Ferenc *Éjszaka* (*Az áruló*)² című drámáját 1968. március 8-án mutatták be a Nemzeti Színház kamaraszínházában, a Katona József Színházban. A felületesebb összevetés a rövidítésekől eltekintve azonosnak láthatja *Az árulót* és az *Éjszaka* című regényt. Pedig rendkívül feltűnő eltérés, hogy a befejezés nem egészen azonos. A lényeg nem változik, de drámaibb és pergőbb lesz az egész jelenet. S itt nem a kihagyások, hanem a betoldások révén. Ahogy azt Vasy Géza megállapítja: „A címváltozás önmagában nem jelent semmi lényegi módosulást. A kisregényen különösebb szerkezeti változtatást nem kellett végezni. Mindössze annyi történt, hogy a regény első két fejezete lett az első felvonás, s a négy fejezet így három felvonásnyi lett. [...] *Az áruló* dialógusformája miatt volt alkalmas a közvetlen színpadra állításra. S azért lehetett a regényből dráma, mert a benne lévő gondolati anyag, a magatartásformák szembesülései a színpadon is feszültséget tudtak teremteni.”³

Az Egri István rendezésével, remek szereplőgárdával⁴ színpadra vitt mű mindössze 16 előadást ért meg, ami egyértelmű bukásra utal. Az eredeti céloim az volt, hogy ennek a bukásnak a lehetséges okait gyűjtssem össze, azonban a korabeli kritikákat végigolvasva sem rajzolódott ki számomra egyértelmű kép, egyértelmű magyarázat.

A dráma keletkezéséről Sánta a következőképpen nyilatkozott: „Nem volt szándékomban színdarabot írni, nem is vonzódtam soha a színpadhoz. Nincs kizárva, hogy ez az első próbálkozásom egyúttal az utolsó lesz. Kisregényemet, *Az árulót* még kéziratban elolvasta a Nemzeti Színház fődramaturgja⁵ és felkért, hogy írjak drámát belőle. Ezután könnyen és hamar elkészítettem a regény drámaváltozatát.”⁶

¹ Hálával tartozom prof. dr. Illésné dr. Kovács Máriának, aki a legnehezebb időkben is biztatott, és módszertani tanácsaival jelentős mértékben támogatta Sánta-kutatásaimat.

A tanulmány megírását segítette Kecskeméti Gábor professzor úr, az Ő segítségével jutottam el egy fontos kísérlethez, Debreczeni Attila cikkéhez is. Vö. DEBRECZENI 1994.

² Az eredeti regény cím megváltoztatásának motívuma nagy valószínűséggel az volt, hogy Németh László *Az áruló* című drámája ekkoriban már kiadásra került, s friss színházi élményként az előző évad derekán mutatták be. Ezzel együtt a zárójeles címkiegészítés egyértelműen jelzi a kapcsolódást a regény és a dráma között. Vö. VASY 1975, 181.

³ VASY 1975, 129.

⁴ Író – Óze Lajos, Vaclav – Avar István, Eusebius – Básti Lajos, Zsitomir – Sztankai István, Paraszt – Maklári János.

⁵ Egy későbbi, szóbeli közlés alapján tudjuk, hogy Osváth Béláról (1926–1965) van szó. PIM 1973. A fentiekből az is kikövetkeztethető, hogy *Az áruló* című regény már 1965 előtt megszületett. Vö. „Sok szó esett már róla, hogy a személyi kultusz okozta torzulások, 1956 élménye milyen szörnyű pokoljárást jelentettek Sánta Ferenc számára. *Az áruló* ennek a pokoljárásnak a kései terméke. Kései? A megjelenési adatok itt félrevezetőek. A három regény közül eredetileg és első megfogalmazásában *Az áruló* áll az élen.” VASY 1975, 107.

⁶ KÜRTI 1968, 7.

A moralitás kedvelt műfaj volt Európa-szerte a középkorban, még akkoriban is, amikor a huszíták nagy harcai zajlottak. Ez a régies, látszólag csak szárazon oktató drámaforma évszázadok óta újra- és újrászületik a drámairodalomban. Nemcsak Hugo von Hofmannsthal *Jedermannja* vállalja nyíltan ezt az örökséget, de felismerhetjük a francia klaszszikus dráma nagy érv-párbajaiban ugyanúgy, mint azokban a Sánta-kortárs színdarabokban, amelyek egy bírósági tárgyalás köntösét magukra öltve, vádat és védelmet szembesítve nyomoznak az igazság után.⁷ Hajdan az Erények és a Bűnök, ezek a megszemélyesített, elvont fogalmak az ember feje fölött csaptak össze, az idők folyamán ezt követően éppen ez a középre beszorított ember került az előtérbe, ő, aki immár nem passzív szemlélője és áldozata a Jó és a Gonosz küzdelmének, hanem cselekvő részese; a döntést nem az ő feje fölött, hanem az ő fejével hozzák.

Sánta Ferenc *Az áruló* című regényében bátran és nyíltan alkalmazza modern mondánivalójának kifejtésére a moralitáskeresőket. Az ellenfelek teljesen szimmetrikusan állnak fel. A két aktív: Václáv Jásek, a huszita, és vele szemben Jan Zsitomir, a császáriak seregéből, akik élni és halni tudtak a választott, a vállalt ügyért; a két passzív, akik minden tett elől, az egész történelemből dezertáltak: Eusebius püspök, minden világi örömök értője és élvezője, valamint a szegény paraszt, aki egyaránt fél jót tenni és fél rosszat tenni. Mint a barokk zenében, úgy tér vissza Sánta regényében minden motívum újra és újra, más és más helyen, más és más hangszerelésben, más és más értelemmel. Az összetartozó karakterpárok jóformán egymás mondatait ismétlik, cselekvéseik formája is azonos – csak tartalma más.

A két katona egyformán hősiiesen harcolt, s a másik kettő is egy a gesztusban, amellyel becsukják a kaput a külvilág előtt. Jan is azt vallja, amit Václáv, hogy a népért harcolt, s kölcsönös a vád is, hogy a szent cél érdekében mindketten falvakat gyújtottak fel, számlálatlanul mészároltak öreget, fiataalt, nőt és gyermeket. Csakhogy az egyik azért harcolt, azért ölt, pusztított, gyilkolt, hogy megváltozzon a világ, hogy igazság legyen végre a földön, a másik pedig azért, hogy visszaállítsa a rendet és a békét, hogy az időre és a belátó értelemre bízva a bajok orvoslását. A sántai értelmezés alapján Zsitomir nem elvetemült gonosz, csak egy történelmileg elbukott koncepciót képvisel. Václáv igazsága, ha keserű és véres is, az igazság.

Az erőszak értékéről szól Sánta Ferenc, morális és történelmi értékéről egyaránt. Az a kérdés, hogy van-e „jó” erőszak, hogy lehet-e valakit, valakiket, egy népet, az egész emberiséget akarata ellenére a jóra kényszeríteni? Van-e különbség erőszak és erőszak között? A különbség maga a történelem – felel Václáv szavaival Sánta.

A két ellenfél pár között ott áll az író. Ő idézte, hívta meg a négy különös éjszakai látogatót, és perükben, vitájukban – mivel nem a 15., hanem a 20. században élünk, az író kortársaiként – neki kell döntenie. És döntenie kell! Mert lehet gyűlölni a gyávát, aki kushad, lehet az örömkömben tobzó önzőt, a cselekvést halogató örök fontolgatót, de semmik ezek a gyűlöletek ahhoz képest, amit az az utálatra legméltóbb érdemel: az, aki hallgat. Az író dönt, Václávot tartja itt. Hogy a döntés erőszak, Václáv felemelt kése alatt született? Hiszen erről szól Sánta egész műve.

Az előző bekezdésekben eddig szándékosan a regényt, *Az árulót* idéztem, arra hivatkoztam, s nem a színpadi változatára, az *Éjszakára*. A Katona József Színház színpadán ugyanis véleményem szerint nem egy új dráma született, hanem sokkal inkább egy előadott regény. A gondolat izzása a regényben olyan hőfokú, kibontakozása olyan izgalmas, hogy az érthetővé teszi azt, hogy a színház drámai lehetőséget keresett benne. Am kérdéses, hogy

⁷ Ilyen például Reginald Rose *Tizenkét dühös ember* című darabja.

ehhez az olvasva nagyon is kerek, hézagmentes, befejezett műhöz mit tud, egyáltalán tud-e bármit is hozzátenni a színpad. Lehet, hogy le kellett volna bontani a regényt, és elemeiből, szálaiból újra szerkeszteni, ezúttal kifejezetten színházi igények szerint, vagy meg kellett volna keresni a tisztán gondolati anyagot nyíltabban és adekvátabban vállaló formát.

Am Egri István és Sánta Ferenc az eredeti művet egy az egyben rakták fel a színpadra, amitől az – különös, de érthető módon – véleményem szerint kevesebb lett. A legfőbb probléma számomra az író figurája: sem a szövegkönyvírói, sem a rendezői koncepció nem tudta őt a középpontba helyezni. Pedig a mű minden vajúdása, gyötrelme érte, értünk történik. Az író nemcsak passzív és korrekt vitavezető ezen az éjszakán, nemcsak mindenkihez egyformán udvarias házigazda, egyszóval nem narrátora a drámának, hanem főszereplője. Nem tájékozódni, nem ismereteket szerezni, hanem dönteni akar, és nem az ötszáz éves vitában, hanem a mában. Ezért idézte meg őket, ezért nincs voltaképpen ellenére az erőszak, amellyel döntését kikényszerítik. Az író túlságosan kívül marad az eseményeken, nem tudja megjárni az utat az objektív pártatlanságtól az elköteleződés felé. A középpontba így nem ő, hanem a huszita Vaclav kerül.

Az író feladata tehát korlátozott, mivel azt a benyomást erősíti, mint ha a színpadi cselekmény a valóság törvényeit követné. Holott – és ez az *Éjszaka* értelmezésének egyik leglényegesebb eleme – nem a valóság beszél itt, hanem a valóságot egyszerűsítő és elfogadása közben át is rajzoló író. Ez a darab dramaturgiájának gyenge pontjához, vagy még inkább: elszalasztott lehetőségeihez is közel visz. Véleményem szerint „nagy” dráma ugyanis akkor születhetett volna, ha a regény vágta csapásról ennyiben letérve, a színpadi hatás követelményeinek engedve, Sánta kiemeli az író ebből a látszólag passzív szerepéből. Vagyis, ha nem narrátorként bízta rá az éjszakai nyomozás irányítását, hanem be is kapcsolja a küzdelembe. Ha nemcsak kérdezni tanítja, de felelni is. Ha legalább sejtetni enged: miért éppen ilyenek a dráma szereplői és konfliktusai? Miért éppen a huszita háborúk kora kínálkozott egy megvallott-rejtett problémahalmaz megfogalmazására?

Az előadásnak, a dráma színpadi adaptációjának természetesen az adott írói anyag lehetőségeit és igényeit kellett követnie. Ez nem mindig és nem egészen sikerült. Miután két és fél órán keresztül⁸ egy tépelődő, vitázó, igent és nemet csaknem együtt, egy ütemre mondó szellemiség kételyeivel ismerkedtünk, az előadás zárójelenete olyan feloldást hoz, amelyet semmi sem készít elő, és amely nem is felel meg a dráma sugallatának, Sánta írói természetének.⁹

„Az áruló és az *Éjszaka* vitaregény, illetve vitadráma. Azt kell eldöntenie az író teremtette vallató éjszakának, hogy a huszita háború korából feltámasztott paraszt és pap, császári és huszita vitéz közül melyik képviseli a tisztább erkölcsiséget, a több igazságot, s hogy melyik közülük az, akit a mában élő író – a jelkép magaslatán – életben tarthat.”¹⁰

Az író dolgozószobájában kialakuló beszélgetésben valamennyi szereplő kifejti a maga vélt igazságát, életelvét, előadja tetteit, és igazolni igyekszik azokat a vitadráma menetében. A dráma pontos változata a regénynek, csak hogy itt még sűrűbben kapjuk a vita gondolati anyagát, itt még kevesebb a lehetőség az oldásra. Akik nem ismerik a regényt, azok számára nem lehet könnyű szellemi feladat a darab lényegének a megértése, a bekapcsolódás a

⁸ A dráma produkciós tervében szereplő adat.

⁹ A következőkben világossá válik, hogy milyen hatalmas az eltérés az író eredeti szövegkönyve és a végleges színpadi előadás között a mű lezárását illetően. Talán ennek is köszönhető, hogy későbbi, szóbeli megnyilvánulásában Sánta erős kritikával illette a rendezőt és a színészi játékot. Vö. PIM 1973.

¹⁰ PÁNDI 1972, 659.

dráma menetébe. Anélkül tehát, hogy ennek a dramaturgiának a létjogosultságát kétségbe vonnám, nem szeretném elhallgatni azt a véleményemet, hogy ez a gondolati koncentrált-ság, ez a dialogizált eszmeharc sok tekintetben ellenáll a drámai követelményeknek. Sánta jó érzékkel helyez el a színműben egy-egy oldó hangot és gesztust a hitvitázó darabok hagyományából, ez azonban még nem elegendő az egyenletes színszerűség biztosításához.

A jó írónak meg kell hajolnia a tények előtt, hogy változtathasson a tényeken. Ez történik Sánta regényében és drámájában is: végül is az író életben tartja a huszita vitézt, őt egyedül a feltámasztott négy halott közül. Hogy Sánta még a befejezésben is érzékeltesse belső aggályait, morális fenntartásait, a huszita vitézt tulajdonképpen az erőszak nyomása alatt hagyja életben: Vaclav kést fog az íróra, így kényszerítve ki a döntést, mielőtt az író még önszántából nyilatkozna.¹¹ A rendező, Egri István véleményem szerint helyes megoldást választott: engedte érvényesülni a darab valóságos tendenciáit, a nézőre bízva a választás, a döntés, a minősítés feladatát.¹²

Vizsgálódásaim során eljutottam a Nemzeti Színház Archívumába,¹³ ahol az *Éjszaka* című dráma kapcsán felfedeztem egy új szövegkiadási lehetőséget. A dráma Sánta Ferenc által írt eredeti szövegekönyvének kívül megtaláltam Egri István rendezői változatát, valamint a színházi sűgő példányát is, s ezeket szerettem volna összevetni az 1968-ban nyomtatásban megjelent,¹⁴ kiadott művel. A négy fenti szöveg feldolgozása sok fejtörést okozott: a variánsok egybevetésében alkalmazott hagyományos textológiai megoldások sorra önméltlésekhez, illetve áttekinthetetlen (és ezáltal holt) adattömeghez vezettek. Így fordultam aztán a genetikus (vagy szinoptikus) feldolgozás egyébként kézenfekvő lehetőségéhez, amely a szöveg egészen új megközelítésére adott módot.

„Mint köztudomású, a kritikai kiadások hagyományos elvi módszerével szemben, amely egy tiszta és végleges főszövegben, valamint az ennek alárendelt változatokban szemléli a művet, a genetikus kritika (*critique génétique*) a variánsok egyenrangúságát vallja, azt, hogy a mű változataiban és változásaiban létezik. Az ezen az elven alapuló kiadás lényegében »az apparátus olyan formája, amelyet szöveggként lehet olvasni és használni« (Hans Walter Gabler), vagyis »az olvasónak mintegy filmvásznon kell látnia maga előtt leperegni a megírás folyamatát.«¹⁵ Az egyik nehézséget a genetikus kritikában azonban éppen ez, a mű formálódásának folyamatára fényt vető, a szöveggként olvasható apparátusnak a technikai létrehozása jelenti. Hiszen, ha ez nem olvasható, vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthatolhatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amilyenhez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk.

Az említett négy szövegben rejlő eredendő lehetőség a genetikus feldolgozásra ezért vált különösen izgalmassá és vonzóvá: egy kísérlet lehetőségét is magában rejtette arra nézve, hogy milyen gyakorlati megoldások alkalmazhatók a legoptimálisabban, és milyen

¹¹ Az eredeti szövegekönyvben e jelenet után az író bekapcsolja a rádióját, amely különféle nyelveken vészjóslóan harsogja a „háború” szót. Ez a szerkezetileg nyomatékos megoldás azt a benyomást kelti, mintha az író végül is mindenféle háborút amorálisnak érezne, beleértve a husziták harcát is. Eredetileg a színpadon is így lett volna: de ott ez a rádiózás mintha egy utolsó kísérlet lenne e helyzet megakadályozására.

¹² Az Író ugyanis nem dönt, sem a regényben, sem a drámában.

¹³ Ezúton is szeretném megköszönni Kávási Klárának, az Archívum vezetőjének, hogy lehetővé tette az *Éjszaka*val kapcsolatos szövegekhez való hozzáférésemet.

¹⁴ SÁNTA 1968.

¹⁵ DEBRECZENI 1994, 77.

hozadéka van egy ilyen kiadásnak. Mindazonáltal egyetértek Debreczeni Attilával abban,¹⁶ hogy egy genetikus feldolgozás nem lehet főszöveg egy hagyományos kritikai kiadásban. Tanulmányomban a négy variáns utolsó szakaszait (az eredeti, Sánta Ferenc által írt szövegkönyv 92–101. oldalait) hasonlítom össze, amelynek az a magyarázata, hogy ebben a részben találtam a legtöbb és legrelevánsabb eltérést a szövegek között. Szövegközlésemben a négy variánst egyenértékűnek tekintem, s egyetlen folyamatos szövegbe foglalom. Ahol a szövegek eltérnek egymástól, a változatokat [] zárójelek között, rövidítéssel és tipográfiai elkülönítéssel adom meg. A következő jelöléseket alkalmaztam:

Rövidítések, szedés:

- Sánta Ferenc eredeti szövegkönyve: *S: normál szedés
- Egri István rendezői változata: *R: *kurzív szedés*
- A színházi sűgő változata, az előadásokon elhangzó szöveg: *E: *félkövér-kurzív szedés*
- Nyomtatásban megjelent, kiadott változat: *K: *félkövér szedés*

Ahol két vagy három változat egybeesett, ott mindkét vagy mindhárom rövidítést megadtam (pl. *S&R: vagy *S&R&E:), a szedésben pedig a sorrendileg előbbi változat szedésmódjához igazodtam (példáinkban a normál szedéshez).

VACLAV

[*S&R&K: (egyre közelít Íróhoz)] Én azt mondtam magának, uram, amikor ezt a nyomorult parasztot hozta elém, hogy senkit sem gyűlölök jobban, mint őt, mert [*S&R&K: a] gyávaságában hajlandó megmaradni a szegénység poklában. Amikor aztán [*S&R&E: elémhozta *K: **elém hozta**] ezt a papot, akkor azt mondtam magának, hogy semmi a gyűlölet, amit a paraszt iránt érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a bitangot gyűlölöm, mert mint a kígyó, úgy mérgezi az embert. Aztán azt mondtam magának, amikor idehozta elém ezt a diákot, hogy semmi a gyűlölet, amit a Paraszt és a pap iránt érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a gazembert gyűlölöm. [*K: **Mert felbérelt nyelv a gonoszság szolgálatában, mely az értelemmel takarja a gyalázatot. Azt mondtam, nincs, akit jobban gyűlöljek nála! (Egyre közelebb lép, a kést maga elé tartva.)**]¹⁷ [*E: (*Íróhoz*)] De most azt mondom: semmi a gyűlölet és utálat, amit irántuk érzek, ahhoz képest, ami akkor uralja el a szívemet és értelmemet egyaránt, amikor a valóban leggyűlöletesebbet és az utálatra legméltóbbat látom magam előtt: az embert, aki hallgat!

ÍRÓ

[*S&R&K: (leteszi a kezéből a poharat)] [*R: (*I.¹⁸ felemelt fejével szembe néz V¹⁹-al poharát leteszi az asztalra.*)] *E: (**Lala feláll**)] Ebben a házban az történik, amit magam jónak találok [*S&R&E: ! *K: .] Igya meg a borát, és menjen békességgel...

¹⁶ DEBRECZENI 1994, 77.

¹⁷ A kiadásban megjelent szöveg (K) e szakasza a további írói pontosításon túl (Vaclav még részletesebben jellemzi Zsitomirt) felfokozza a kés, az erőszak szerepét.

¹⁸ Író.

¹⁹ Vaclav.

VACLAV

Van, ami erősebben parancsol [*S&K: , uram]!

ÍRÓ

Éspedig [*S&R&E: ...? *K: ?...]

VACLAV

A tisztesség [*S&R&K: , uram]!

[*S&K: ÍRÓ

Akkor tegye le a kést a kezéből!]

[*K: EUSEBIUS

Nem lehetsz meg a késed nélkül, te tébolyodott?

VACLAV

Fogd be a szád! (Íróhoz.) Nem volt elég ideje ahhoz, hogy megismerjen? Pedig úgy igaz, mint ahogyan Vaclav Jasek a nevem, hogy immár ismernie kellene!

ÍRÓ

És úgy igaz, mint ahogyan kés van a kezében!]²⁰

VACLAV

[*S&R&E: Soha *K: **És mint ahogyan soha**]²¹ nem tettem le a kést a kezemből!
[*S&R&E: Mindig *K: **És mint ahogyan mindig**]²² pusztítottam a gyalázatost! [*S&R&E:
És gondolkodás nélkül megölöm magát, ha kell!]²³

EUSEBIUS

(felkiált) Mondtam: van még az éjszakában és ebben a városban, akit nem öltetek meg!

VACLAV

Mondom: van még az éjszakában és ebben a városban, akit meg kell ölni, ha kell!

[*K: **ÍRÓ**

Mit kíván a kése?

VACLAV

Maga ne tudná, uram, hogy van, ami mindannyiunknál hatalmasabb?...

ÍRÓ

Azt kérdeztem, hogy mit kíván a kése?]²⁴

²⁰ A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) tovább erősíti a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

²¹ Fokozás a nyomtatott változatban (K).

²² Fokozás a nyomtatott változatban (K).

²³ Vaclav erőszakosságának további hangsúlyozása (S&R&E).

²⁴ A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) felfokozza a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

VACLAV

[*R: *I.²⁵ mellé megy.*] Magának hatalmában állt, hogy idehozzon a szobájába négy embert, és kényére-kedvére játszadozhasson velük! Nos hát: aki megtehetette, hogy föltámasztja a halottakat, az, bizony mondom, megteheti azt is, hogy életben tartja őket!

EUSEBIUS

[*R: (*Fölugrik*)] Tébolyodott [*S&K: vagy]!

VACLAV

[*R: (*Egy lépést I²⁶ felé.*)] [*S&R&K: (nem zavartatja magát)] Egyet közülük! Ez a kéz, amit itt lát maga előtt, nem holmi Eusebius keze. Ez a kéz szereti befejezni a dolgokat becsülettel és tisztességgel...

EUSEBIUS

[*S&R&K: (közelebb lép)] [*S: Elvette az Isten az eszedet?] Tedd le azt a kést [*S&R&K: és menj vissza oda, ahonnan jöttél]. Nem hoztál már elég szerencsétlenséget a földre? [*S: Meddig akarnál élni még?] [*S&R&K: (még hangosabban)] Meddig akarsz még kést [*S&R&K: tartani *E: *szorongatni*] a kezében?!

VACLAV

[*R: (*E²⁷ hoz fordul*)] Takarodj és törődj a ringyóiddal!

EUSEBIUS

Ez [*S&K: méltó hozzád! *R: *az, elő a kést!* *E: *az! Elő a kést!*] [*S: Kést a torokhoz! *K: **Kést a torokhoz:**] [*S&R&E: Vagy *K: **vagy**] engedelmességed, vagy meghalsz!

VACLAV

Vagy tisztességes leszel, vagy meghalsz!

EUSEBIUS

[*S: Tisztesség...!? *K: **Tisztesség?!...**] Hol van itt a tisztességről szó?! [*S&K: A nyomorult] [*S: ostobaságodról *K: **ostobaságaidról**] [*S&K: inkább, hogy élni akarsz! Hogy ölhes újra! Mert magad akarsz itt maradni!] [*K: **Magad bizony!**] [*S&K: Hát nincs még elég vér a kezeden?] [*S: Íme a tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz. *E: **A kés a Te tisztességed, amit a markodban fogsz.** *K: **Íme a tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz!...**]

VACLAV

[*S&K: Ahogyan mondtam: tisztességgel és becsülettel szereti ez a kéz befejezni a dolgait!] [*S: (lassan az Író torkához emeli a kést) *R: (*V.²⁸ közel lép az Íróhoz, kés a kezében*)] Egyet közülünk itt kell tartania, [*K: **uram,**] hogy éljen tovább hite és legjobbnak vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik hazudnak!

²⁵ Író.

²⁶ Író.

²⁷ Eusebius.

²⁸ Vaclav.

EUSEBIUS

[*S&K: Mondtam:] magad akarsz életben maradni! Élni és ölni!

ZSITOMIR

[*S&R&K: (mindeddig feszült figyelemmel követte a történést)] Ne szóljon bele, Eusebius! [*S&R: Menjen arrább és *K: **Menjen és**] Mondja tovább a himnuszait!

EUSEBIUS

[*R: (*lelép fotel mögé, állva válaszol Zs-nak*²⁹)] [*S&R&E: Úgy...? *K: **Úgy?...**] [*S&K: Magad *R&E: *Te*] is élni [*S&K: szeretnél? *R: *akarsz?*] Bizony mondom, ha sajnálsz valamit, nem egyéb, [*S&R&E: minthogy *K: **mint hogy**] nem a te kezdedben van a kés! Hogy nem neked jutott [*S&K: az *R&E: *ez*] eszedbe [*S&K: a markodba venni!]. [*S: Bizony mondom: szégyenlem, hogy embernek születtem és bár ne láttam volna meg újra az éjszakát...!]

VACLAV

[*S&R&K: (Íróhoz)] Ez a féreg itt azt mondja, uram, hogy magam akarok élni! Figyeljen rám: amelyik pillanatban kimondja a száján, [*S&R&E: hogy kit *K: **kiket**] [*S: s kiket küld vissza a föld alá közülünk, *R&E: *tart itt közülünk*, *K: **küld vissza a föld alá közülünk**,] [*S&K: s amely percben kimondja a száján, hogy ki az, akit életben tart, hogy éljen hite és legjobbnak vélt] [*S: szándéka szerint, *K: **törvénye szerint**,] abban a pillanatban [*S&R&E: oda adom *K: **odaadom**] a maga kezébe a kést!

ÍRÓ

Valóban nem ismertem magát!

VACLAV

De önmagát csak ismeri, uram? Vagy azt sem?

ÍRÓ

Utálom a kést!

VACLAV

Valóban? Az ember, akinek ily hatalma van: halottakat támaszt fel – és nem számol a lehetőséggel! [*S&K: Mit hagyott ki a számításból, uram?] [*S: Engem? Hisz az nem lehet? Ismeri minden dolgomat – miként bármelyikünkét itt! Talán többet tud rólunk, mint magunk! Hol van hát a hiba?]³⁰ Mi az, amivel nem számolt, amikor [*S&R&E: efelől *K: **e felől**] az éjszaka felől gondolkodott [*S&R&E: ...? *K: **?...**]

EUSEBIUS

A butaságoddal nem számolt! Hogy mit sem tudsz arról, hogy meghalunk mindannyian, [*S&R&K: hogy mit sem tudsz arról,] hogy olyan az életünk, mint a féregé, [*S&R&E: aki óriásnak hiszi magát!] [*S&R: Egy *E: **Egyetlen** *K: **egy**] tavaszt él, néhány hónapot, [*S&R&K: s *E: **és mégis**] azt hiszi [*S&R&K: magáról], [*S: hogy miatta és csakis miat-

²⁹ Zsitomirnak.

³⁰ Az eredeti szöveggönyv (S) erősítette volna a „mindentudó szerző” írói szerepet, ez a felfogás azonban a többi szövegváltozatból (R&K&E) eltűnt.

ta áll a nap és a hold az égen! Butaságában úgy hiszi,) hogy ő a kezdet és a vég [*S: és dolga van!]* [*R: E.³¹ fölmege rádióhoz.]

[*S&K: VACLAV

(Íróhoz) Nos, uram, hallhatta! Féregnek tisztelnék itt mindannyiunkat...

ÍRÓ

Élni szeretne, Vaclav?

VACLAV

Megmondtam: odaadom a maga kezébe a kést, lett legyen bárki, akit itt tart közülünk!

ÍRÓ

A késével nem számoltam, barátom!

VACLAV

(a mennyezetre int) Nézze csak! Bizony felbújt oda az igazság, és szemmel tart mindannyiunkat... Nem lehet, hogy vele nem számolt?

EUSEBIUS

Hagyj békét már neki, te eszeveszett!

VACLAV

Ejnye, derék atyám – hát mi hívtuk talán őt a hajlékunkba? Ő akarta ezt az éjszakát, vagy [*E: *mi*] magunk jöttünk fel a sírból [*S&K: kísértetni, mit sem törődve, hogy kedvére teszünk-e vagy sem]? [*S&K: Bizony:] ő maga akarta így! [*S&R&K: (Íróhoz)] [*S: Még mindig várok *R&E&K: *Várok*], uram!

ÍRÓ

[*S: Vigye el *R&E: *Tegye el* *K: **Tegye le**] [*S&R: innen] a kést!

VACLAV

Megtörténik! Abban a pillanatban [*S&K: megtörténik], amint válaszol!

[*S&K: ÍRÓ

(meghajtja fejét, aztán sorba nézi mindannyiukat. Hosszú csend. Író lassan eltolja Vaclav kezét. Egymás szemébe néznek. Vaclav félreáll,) [*S: leengedi a kést,] [*S&K: figyel. Megtölti a poharát, és lassú kortyokkal fenéig issza. A könyvespolchoz sétál, háttal a többinek] [*K: ,] [*S&K: mozdulatlanul nézi a könyveket. Megfordul] [*K: ,] [*S&K: és visszazátér az asztalhoz] [*S: . Megtölti *K: , **megettölti**] [*S&K: újra a poharát, de nem emeli fel. Végignézi a négy szereplőn, tekintete a Paraszton marad.) Evett eleget kint, öreg?

PARASZT

(döbönt, riadt tekintettel nézi Írót) Adjon minden jót magának az Isten – és engedje, hogy egyszer megnyugodhasson a lelke ezen a földön!

³¹ Eusebius.

ÍRÓ

(szomorúan elmosolyodik) Köszönöm... (Eusebiuson állapodik meg a tekintete)] [*R: (*E³² felé*)] Iszik egy pohár bort, atyám?

EUSEBIUS

[*S&R: Nem kell, gyermekem,] keserű már a pohár...

ÍRÓ

Talán [*S&K: Dinkára *R: *Flóricára* *E: **Floricára**] vagy Beátára? [*S&R&K: Talán *E: **Vagy**] a dalokra mind; és a himnuszokra! [*K: **Vagy a csillagokra, kint az égen, a szellőre, mely bejárja az erdőket, s mit sem tud az emberről!**]

[*S&R&K: EUSEBIUS

Keserű a pohár...]

[*S&R&E: ÍRÓ

Az ember szívére, mely tisztának és jónak teremtett, s mely szép volt és jó! Erre sem, atyám...?

EUSEBIUS

Semmire sem, fiam...]

ÍRÓ

[*S&R&K: (még egy poharat tölt, és felemeli)] [*S&K: Jöjjön ide,] [*S&R&K: atyám! (Eusebius az asztalhoz lép, Író elé)] [*S&K: Igya fenéig a lantra, tubára, fuvólára... *R&E: *Fogja meg a poharát és igya ki fenéig.*]

EUSEBIUS

[*S&R&K: (csendesesen)] [*R: (*Lejön, a 2 fotel elé. Csak megemeli a poharat. NEM iszik.*)] Elküldesz magadtól [*S&R&E: ...? *K: ?...][*S&R&K: (Vaclavhoz)] Boldog vagy, fiam?

VACLAV

Tedd, amit parancsoltak: hordd el magad!

EUSEBIUS

[*R: (*E.³³ elindul az ajtó felé íróasztalnál megáll.*)] [*S&R&K: (Vaclavhoz)] Azt mondom néked: bizony nem tudsz te semmit az emberről és az ember dolgáról [*S&R&K: itt *E: **ezen**] a földön! Vigyázz! Mert sírva sírsz majd egykoron [*S&R&E: , *K: –] de [*E: **már**] késő lesz [*S&R&K: majd!] Késő, mert elhagyott már [*S&R&K: mind és] mindannyiatokat: a szív és [*K: **a**] lélek egyszerű örömei! [*S&R&K: (Író vállára teszi a kezét) Nem haragszom rád! De szóljon mindannyiatoknak:] a szemeitek olyanok lesznek, mint a [*S&R&K: megfagyott *E: **befagyott**] tavak, a szívetek, [*S&R: mintha nem is szív lenne *E: **mint a csontok, a kövek** *K: **mint a csontok és a kövek**], kezeitek elfelejtenek simogatni [*K: ,] és a szátokról elfogy a mese, nem fogtok kiülni a kapuitok elé, ha megöregedtetek, és a fiaitok [*S&R&K: megszűnnek *E: **nem fognak**] énekelni [*E: **többé**]...

³² Eusebius.

³³ Eusebius.

[*S&R: (hátra, ajtóhoz indul) *K: (**Ajtóhoz indul.**)] Mert rendet fogtok teremteni ezen a földön – és sírni fogtok! Sírni, sírni, sírni... [*S&R: (elcsuklik a hangja) *K: (**Elcsuklik a hangja.**)] [*R: (*kifelé mondja*)] Az ég legyen irgalmas mindannyiatokhoz...[*S&R&E: !] [*S&R: (el) *K: (**EL.**)]

VACLAV

Tovább, uram!

ÍRÓ

[*R: (*poharat tölt meg borral*)] [*S&R&K: (leteszi a kezéből az imént megtöltött poharat. Figyelmesen nézi Zsitomirt.)] Maga sem iszik, Zsitomir? [*R: (*Előre lép.*)]

ZSITOMIR

[*S&R&K: (mélységes gúnnyal)] Megtette a kés a magáét?

ÍRÓ

Nem akar inni? [*R: (*Elveszi a poharat.*)]

[*S&K: ZSITOMIR

Hol és melyik sarkában akarja felgyújtani a világot?! Akad még viskó és kunyhó – kezdje hát a legnyomorultabbaknál! Mintsem gyermeket]³⁴ [*S: nemzedjenek *K: **nemzzenek**] [*S&K: , hajtsa a vágóhídra őket! Gyűjtsa fel a világot, míg vér borít mindent, hogy lépni sem tudunk a mezőn!]³⁵

VACLAV

Hordd el magad!

ZSITOMIR

[*R: (*Boros pohárral a kezében.*)] [*K: **Mit hallok?! Beszélni tudnak a kések?**]³⁶ Nem győztél! Bizony – csak győzelmet ülsz! A késed győzelmét üled, és az erőszakét! [*S&R: (asztalhoz int) *K: (**Az asztalhoz int.**)] Nem bor, de vér van a poharakban! [*R: (*Zs³⁷ kiüríti a bort és lefordított poharat visszateszi az asztalra és a b. o.³⁸ íróasztalnál visszafordul I³⁹ felé.*)] [*S&R&K: (Íróhoz)] Vigyázzon, uram [*S&R&E: ! *K: .] Ezután már kést, kötelet, korbácsot hordjon magánál! És vigyázzon, nehogy maga legyen az első, aki megöletik! Mert a kés leszúrja a gazdáját! És hogy senki ne érezze majd a nyomorúságot ezen a földön, küldjön megváltásként halált a nyomorultak fejére mindaddig, amíg egyetlen ember marad [*S&K: , mert háborúk során pusztult a többi, míg egyetlen marad]⁴⁰, egyetlen és utolsó [*S&R&E: , *K: :] aki [*S&R: elsírja *E&K: **feljegyzi**] majd az ész tragédiáját! [*S&K: (ajtóhoz indul. A megnyitott ajtóban megáll. Vaclavhoz)] [*S: Bizony nem győztél – kez-

³⁴ Zsitomir búcsúja és jövendölése a Sánta-féle változatokban (S&K) provokatívabb és fokozottan negatív előjelű, ráadásul az erőszakos Vaclav-képet mélyíti el.

³⁵ Lásd az előző lábjegyzetet.

³⁶ A nyomtatásban megjelent változat (K) a végletekig fokozza a kés szerepét.

³⁷ Zsitomir.

³⁸ Bal oldali.

³⁹ Író.

⁴⁰ A Sánta-féle változatokban (S&K) Zsitomir búcsújában megjelenik a drámát lezáró háborús hisztéria előképe.

desz előlről mindent!]⁴¹ [*S&K: Kezded újból és ugyanúgy az évezredek!]⁴² [*S: (el) *K: **(EL.)**]

VACLAV

Tovább, uram!

PARASZT

[*S&R&K: (pár lépést előretesz, a sapkát gyűrögeti a kezében)] [*S&R&K: Elmennék én *E: **Én elmennék**] innen... nagyuram, eressen vissza engem... békességgel a föld alá!

VACLAV

Hallgass, és várj a sorodra!

PARASZT

Hiszen azt teszem én mindenkoron: várok a soromra! Egész életemben nem teszek egyebet, katona uram... [*S&R&E: De eressenek el innen engem...] [*E: **(ellóg)**]

[*S&R&K: VACLAV

Tartsd a szád!]

[*S&K: (az Író hosszan nézi a két embert, aztán bort tölt magának, felemeli a poharat, de ivás nélkül visszahelyezi az asztalra. Szirénaszó hallatszik, távoli] [*S: villamos-csengetés *K: **villamoscsengetés**]. [*S: Az ablakhoz *K: **Az erkélyajtóhoz**] [*S&K: megy, széthúzza a nehéz szövetfüggönyt. Kint világosodik] [*K: **a hajnali város látványa**]. [*S&K: Mozdulatlanul néz ki] [*S: az ablakon] [*S&K: , háttal a többinek. Paraszt óvakodva eltávozik. Vaclav mozdulatlan.)] [*R: *(Író nézi a parasztot. Átmeleg az ablakhoz. V.⁴³ 2 asztalnál áll. P⁴⁴ kilopózik b. o.⁴⁵ VÁROSZAJ. I.⁴⁶ átmeleg a 2 ablakhoz, háttal a közönségnek, gondolataiba mélyedten.)*]

ÍRÓ

[*S&R&K: (hosszabb szünet után halkán)] [*E: **(kintről város zaj)**] Öreg... [*S&R&K: (szünet)] Magához szólók, öreg [*S&R&E: ...! *K: !...] [*S&R: (megfordul) *K: **(Megfordul.)**]

VACLAV

[*S&R&K: (egyszerűen)] Nincs, uram... [*S&R&K: (Író az ajtó felé lép, aztán megáll)] [*S&R&E: Elment! Ha úgy tetszik, innen is megszökött...!] [*R: *(Leteszi a kést az asztalra)*]

[*S: (Író újra az ajtó felé lépne. Aztán meghajtja a fejét.)

⁴¹ Zsitomir által megtörténik a Vaclav-féle erőszakosság totalizálása (S), amely megelőlegezi a dráma lezárását.

⁴² Lásd az előző lábjegyzetet (S&K).

⁴³ Vaclav.

⁴⁴ Paraszt.

⁴⁵ Bal oldal.

⁴⁶ Író.

VACLAV

(az asztalhoz lép, bort tölt magának, felemeli a poharat) Kitűnő bor! Bár azt hiszem, hogy említettem már: a magam részéről jobban szerettem a Szerémségit... (később) Iszik?

ÍRÓ

(mozdulatlanul áll a helyén) Nem...

VACLAV

(lendülettel felhajtja a bort) Talán nem is rosszabb, mint a Szerémségi...⁴⁷ [*S&K: (a heverőre hajítja a kést)] [*E: (*kést leteszi*)] Ketten maradtunk! [*S&R&K: (figyelmes fölénnyel nézi az Írót. Aztán a heverőhöz lép. Felemeli a botot, amellyel érkezett. Belesuhint a levegőbe.) Bizony: ketten maradtunk! (a szín közepére jön)] Nem szól rá semmit?

[*S&R: (az Író megfordul, az ablakhoz lép, kinyitja, *K: (**Író kinyitja a széles erkélyajtót,**)] [*S&R&K: mozdulatlanul néz a háztetők megvilágosodó sorára)

VACLAV

(Író mögé lép) Nem szól rá semmit [*S&R&E: ...? *K: ?...] [*R: (*I⁴⁸ hoz megy ablak előtt*)]

ÍRÓ

[*S&R&K: (később)] Legyen béke magával...

VACLAV

[*S&R&K: (felkapja a fejét. Értetlenül néz az Íróra, aztán kacagni kezd. Egyre hangosabban kacag. Végül maga is kitekint] [*S&R: az ablakon]. Izgatott lesz a kibontakozó város látványától.) Ilyen hatalmas... ez a város [*S&R&E: ...? *K: ?...]

ÍRÓ

Igen...

VACLAV

[*R: (*hátrál a fényben a kanapéig, botját kézbe veszi*)] [*S&R&K: (egyre növekvő nyugtalansággal nézi a várost. Mint, aki máris el akar igazodni benne. Aztán] [*S&R: szemeit egyre az ablakon tartva,] [*S&R&K: szinte öntudatlanul] [*S&R: lép az ajtó felé *K: **néz a város felé**]] [*S&R&K: , mint akit ellenállhatatlan erő vonz. Óriási feszültség remeg végig rajta] [*S&R: , amikor megnyitja az ajtót]. [*S&R&K: Már kilépne, amikor különös állapottából felretten. Megfordul és végignézi a helyiségen. Az Írón marad a tekintete. Elgondolkodva, töprengve nézi az Írót.)] Különös fickó maga! [*S&E&K: Istenemre: *R: *Szavamra mondom:*] különös fickó! [*S&R&K: (még nézi egy darabig a mozdulatlan Írót, aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap és gyorsan kilép] [*S&K: az ajtón *R: *a FÉNYBEN (középen)*]] [*K: , **elindul az erkélyen a város felé.**)] [*E: (*elmegy!*)]

[*E: (*Író rádióhoz megy. Rádióból szöveg és zene.*⁴⁹ *Írógéphez ül és FÜGGÖNY! VÉGE!*)]

⁴⁷ Az eredeti szövegekönvön kívül (S) kimaradt a szövegváltozatokból (R&K&E) ezen „időhúzó” szakasz.

⁴⁸ Író.

[*S&R&K: ÍRÓ

(változatlanul háttal áll a színnek és mozdulatlanul néz ki az) [*S&R: ablakon *K: **ajtón**]. [*S&R&K: Később megfordul. Arca fáradt, gondterhelt. Körültekint a szobán, mintegy visszaidézve mindenkinek az alakját. A heverőhöz megy és meggyújtja az olvasólámpát. Visszaindul az íróasztalhoz, a szín közepén megáll egy pillanatra és végigsimít a homlokán. Az íróasztaltól két-három könyvet a heverőhöz visz.] [*S&R: Meglátja a kést. Felemeli két ujjal, messzire tartva magától. Figyelmesen nézi, a tenyerére veszi, úgy nézi, mint valami ismeretlen jószágot. Aztán a sarokban lévő kis virágállványra teszi. Az ablakhoz lép.] [*S&K: Bekapcsolja a rádiót. *R: *I.⁵⁰ Rádióasztalhoz megy keresgél. Szöveg, utána Beethoven. F⁵¹ át az íróasztalhoz. Írni kezd – rágyújt egy cigire – gépelni kezd*] [*S&R&K: Kis idő múlva a következő szöveg hallatszik: „Harcok következtében halálát lelte 75 gyermek, 60 asszony és jelentős számú magatehetetlen öreg is.”] [*S&R: Ugyancsak az ágyúzás áldozatául esett egy kórház és két templom. Más jelentések szerint a polgári áldozatok száma e hónapban meghaladja a 3600 főt.] [*S&R&K: A bombázások...] [*S&R: A hang elúszik.] [*S&R&K: Író tovább csavarja a készüléket, egy-egy állomáson a következő szavak hallhatók a legkülönbözőbb nyelveken: „A háború Ázsiában, a háború Dél-Amerikában, a háború Afrikában, atombomba, hidrogénbomba, nukleáris fegyverek... háború, háború, háború, Afrika, Dél-Amerika, Ázsia, Európa.” Író az ablakhoz fordul és mozdulatlanul néz ki a városra. Közben a rádióhangok közül csak a „háború” szó marad érthető és egyre erősödve, fokozatosan bömböléssé alakulva, mindent betöltve hallatszik: németül, angolul, franciául, oroszul, spanyolul és magyarul. Közben megy le a függöny.)] ⁵²

Bibliográfia

BALOGH 2008

BALOGH Róbert: Mímelők. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét. *Echo* 2. 2008, 26.

DEBRECZENI 1994

DEBRECZENI Attila: Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/1. 1994, 77–87.

DERSI 1968

DERSI Tamás: Az Éjszaka kérdései. *Esti Hírlap*, 1968. április 9. 6.

⁴⁹ A dráma kortárs kritikáiból (Vö. „A Händel-zenével aláhúzott lezárás azért nem elfogadható, mert az előadásban csak lappangó, csak egyes helyeken kiugró egyszerűsítést a hatásosság érdekében szinte már melodramatikussá teszi. Végleg elfedi a néző előtt, hogy amit látott-hallott, nem a történelem, hanem szubjektív vízió.” DERSI 1968, 6.) és a rendezői változatból („Händel, Saul, Dávid győzelmi dal”) az is kiderül, hogy Händel zenéje zárja az előadott színpadi változatot.

⁵⁰ Író.

⁵¹ Író.

⁵² Az előadás (E) befejezése jelentős mértékben eltér a másik három (S&R&K) szövegváltozatától. A legszembevetőbb különbségként a rádió és a háborús hírek kerülnek domináns pozícióba (S&R&K), s joggal merül fel a kérdés, hogy mindez miért nem jelenhetett meg a színpadon (E). Feltételezésem szerint a politikai légkör (és a színházban jelenlévő cenzúra) nem engedélyezte a befejezés pesszimistábbá, a háború szerepét felfokozóbbá tételét. Korábban már utaltam rá, hogy az előadás mindössze 16-szor volt másorra tűzve, s az egyértelmű bukáshoz hozzájárulhatott a befejezés megváltoztatása, „elvarratlansága” is.

FÖLDES 1975

FÖLDES Anna: Húsz óra – és tizenegy esztendő. Sánta Ferenc drámája Győrött. *Színház* 7. 1975, 10–13.

FÖLDES 2006

FÖLDES Anna: *Pokolbéli kísértés a jóra. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét.* Internet: www.criticailapok.hu (Letöltés: 2016. 03. 29.)

KERESZTESI 2008

KERESZTESI József: *Egy feltöretlen pecsét. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét.* Internet: www.revizoronline.hu (Letöltés: 2016. 01. 12.)

KÜRTI 1968

KÜRTI László: *Éjszaka. Film, Színház, Muzsika* 5. 1968, 7.

PÁNDI 1972

PÁNDI Pál: Sánta Ferenc: *Éjszaka.* In: PÁNDI Pál: *Kritikus ponton.* Budapest, Szépirodalmi, 1972, 659–663.

PIM 1973

Petőfi Irodalmi Múzeum, 634/2. (1973. május 8.)

SÁNTA 1968

SÁNTA Ferenc: *Éjszaka (Az áruló).* Budapest, Magvető, 1968.

SÁNTA 1973

SÁNTA Ferenc: *Az áruló.* Budapest, Magvető, 1973.

SZÁNTÓ 1976

SZÁNTÓ Judit: *Moralitás vagy „életszelet”? Az ötödik pecsét Debrecenben.* *Színház* 8. 1976, 3–5.

SZÁNTÓ 2007

SZÁNTÓ Judit: *A 2006-os pecsét. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét.* *Színház* 1. 2007, 16.

VASY 1975

VASY Géza: *Sánta Ferenc.* Budapest, Akadémiai, 1975.